

ISSN № 2312-0665

Міністерство освіти і науки України  
Харківський національний педагогічний університет  
імені Г.С. Сковороди

## **ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**Збірник наукових праць  
Харківського національного педагогічного  
університету імені Г.С. Сковороди**

**Випуск 46**

Харків 2017

## НОМІНАЦІЇ ЇЖІ, ТЕПЛА, БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ НАЇВНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ СВІТУ

Статтю присвячено когнітивному аналізу номінацій їжі, тепла та безпеки, репрезентованих народними казками та паремійними текстами українців і росіян. Розглянуто основні представники вищеназваних номінацій, такі як «піч» та «каша». Досліджено поняття магічно-містичної партиципації, суміщення техніки бриколажу і міфологічного мислення на прикладі давньої духовної культури слов'янських народів. Доведено, що казка та паремія, як фактори архаїчної творчої фантазії, є системою фундаментальної маніфестації світу.

**Ключові слова:** народна казка, паремійні тексти, архаїчна картина світу казки, когнітивний аналіз, наївна категоризація світу, бриколаж.

**Стаценко Е. Н. Номинации пищи, тепла, безопасности в контексте наивной категоризации мира.** Статья посвящена когнитивному анализу номинаций пищи, тепла и безопасности, представленных народными сказками и паремийными текстами украинских и русских народов. Рассмотрены основные представители вышеуказанных номинаций, такие как «печь» и «каша». Исследовано понятие магично-мистической партиципации, совмещение техники бриколаж и мифологического мышления на примере древней духовной культуры славянских народов. Доказано, что сказка и паремия, как факторы архаической творческой фантазии, являются системой фундаментальной манифестации мира.

**Ключевые слова:** народная сказка, паремийные тексты, архаичная картина мира сказки, когнитивный анализ, наивная категоризация мира, бриколаж.

**Statsenko O. M. The Food, Heat, Safety Nominations in the Context of Naive World Categorization.** The article is devoted to the cognitive analysis of the food, heat and safety nominations, represented by folk tales and paroemian texts of Ukrainians and Russians. The main representatives of the aforementioned nominations, such as "furnace" and "porridge" are considered. The ancient man mentality is based on the collective representations, under the influence of which the environment, all household items, made by man, is always an embodiment of the set of mystical properties. The concept of magical and mystical participation, the combination of bricolage techniques and mythological thinking on the example of the ancient spiritual culture of the Slavic peoples was explored. The relevance of the article is related to modern developments in the field of cognitive perception of reality and the latest anthropological investigations in linguistics. It is proved that fairy tales and paroemia, as factors of archaic creative imagination, are a system of fundamental manifestation of the world. To summarize the research, we should say, that Ukrainian and Russian fairy tales, paroemias are the result of the long-term activity of societies; these are consistent qualitative transformations of reality, peculiar ethnological systems.

**Key words:** folk tale, paroemian texts, archaic picture of the world of fairy tales, cognitive analysis, naive categorization of the world, bricolage.

Базовими репрезентантами наївної категоризації світу виступають сталі мовні вирази: прислів'я, приказки, афоризми, сентенції та народні казки. Зазначимо, що об'єктом нашого дослідження є російські та українські паремії та казки як феномени наївної категоризації світу в номінаціях їжі, тепла, безпеки. Мета даної статті полягає в тому, щоб представити вищеназвані номінації в окресленому контексті на матеріалі фольклору: українських та російських казок, паремійних текстів. Актуальність статті пов'язана

з сучасними доробками у сфері когнітивного сприйняття дійсності та новітніми антропологічними розвідками у лінгвістиці.

За словами В. В. Жайворонка, мова окреслює носієві напрями світосприйняття, підтвердженням чого є традиційні дискурси, серед яких учений називає фольклорні тексти замовлянь, вірувань, оповідей — міфів у формі казки, переказу, легенди, анекдоту, вербальних фрагментів весільних та інших обрядів, ритуальних дійств тощо [1, с. 48].

Безумовно, мислення прадавньої людини ґрунтується на колективних уявленнях, під впливом яких оточуюче середовище, всі предмети домашнього вжитку, виготовлені людиною, завжди є втіленням сукупності містичних властивостей. Асоціації архаїчної свідомості, що стосуються відношень між суб'єктами (антропоморфними, зооморфними, біоморфними тощо) і об'єктами, зокрема предметами, що визначаються наявністю партиципації (фр. *Lo I de participation*, співучасті). Леві-Брюль зазначав, що «закон партиципації є характерним принципом первісного мислення, який керує асоціацією і зв'язками уявлень у первісній свідомості» [2, с. 62].

Даючи характеристику наївній, первісній діяльності, К. Леві-Стросс використовує поняття «бриколаж» (фр. *bricolage*, букв. «несподіваний рух, своєрідна гра з м'ячем з використанням допоміжних засобів») [3, с. 123]. Суміщення техніки бриколажу і міфологічного мислення спостерігається в тому, що останнє реалізується через досить змістовний і напрочуд химерний з певними табу репертуар. І в такому розумінні мислення, як стверджує К. Леві-Стросс, у вказаному контексті є чимось на зразок інтелектуального бриколажу [3, с. 126].

Цілком беззаперечним є той факт, що в українських і російських народних казках та пареміях наявний даний інтелектуальний вияв. Так, яскравий репрезентант номінації як їжі, тепла так і безпеки є «піч», зокрема, представлена у зазначеному наративному жанрі з неприродною для неживих об'єктів функцією — здатності до вербальної комунікації: — *Ох, тяжело мне! Испеклись мои пирожки! Помоги мне, девица!* («Гуси — лебеди») [4, с. 21]. До того ж піч слугує прихистком в разі небезпеки у цьому ж фольклорному творі: — *Печь- матушка, спрячь нас, от злой смерти укрой! Печь заслонку отворила. Забрались братец и сестрица в печь, заслонку задвинули. Гуси — лебеди погоготали — погоготали — и ни с чем улетели* [4, с. 27]. Також піч виконує функцію транспортного засобу, здатного розвивати неабиякі швидкісні можливості у казці «Емеля — дурак»: — *Ну-ка, по щучьему веленью, а по моему прошенью, поезжай-ка, печь, прямо в город! Тотчас изба затрепещала, и печь вон пошла из избы и как сошла со двора, то и поехала печь столь быстро, что и догнать нельзя; и он догнал еще на дороге того посланного, который за ним ездил, а во дворец с ним приехал* [5, с. 571]. В українській паремії *Січень січе, а піч чубом трясє* [6, с. 13] образ печі наділений яскравою ознакою чоловічої зачіски — чубом.

Піддаючи аналізу оповідний фольклор російської етнокультурної зони, В. Я. Пропп зауважує, що це визначено ранніми, зокрема архаїчними

схемами мислення, які не є причинно-наслідковими, оскільки для дій, відображених у фольклорі, не потрібна актуалізація причини цих дій [7, с. 96]. Особливо яскраво, за В.Я. Проппом, це простежується в так званих кумулятивних казках з присутньою номінацією їжі у назвах казок (наприклад, «Колобок», «Ріпка», «Курочка Ряба», «Яєчко»), етапи у яких виникають один за одним, і мотивація за такої ієрархії не є обов'язковою (відомий принцип «на низування», або «аглютинації»). У подібних казках з номінацією тепла і безпеки (українських «Рукавичка», «Горщик»; російських «Теремок», «Терем мышки») один за одним з'являються звірі, які відрізняються збільшенням фізичних параметрів. Але що є характерним, так це фізична можливість додати невеликих предметів (горщика, рукавички) вміщати в собі незвичайно велику кількість тварин з набагато більшими розмірами. Для підтвердження тези наведемо деякі фрагменти текстів, наприклад, з української казки «Рукавичка»:

— *А хто-хто в цій рукавичці живе?*

— *Мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик та кабан-іклан. А ти хто?*

— *Гу-гу-гу! Як вас багато! А я ведмідь-набрідь. Пустить і мене!*

— *Куди ми тебе пустимо, коли й так тісно?*

— *Та якось будемо.*

— *Та вже йди, тільки скраєчку! Уліз і ведмідь, — семеро стало* [8, с. 21].

«*Приходить ведмідь. Побачив горщика, зупинився і питає: — А чия це хатка? Хто в цій хатці живе?»* («Горщик») [8, с. 16].

Аналогічний приклад з російської казки «Теремок мышки»:

*Стали пятеро жить. Вот пришёл медведь:*

— *Терем-теремок! Кто в тереме живет?*

— *Мышка-норушка, лягушка-квакушка, на горе увёртыш, везде проскочишь...* («Теремок мышки») [9, с. 50].

Що стосується проблеми аналізу функціонального навантаження слов'янської фольклористики, то слід звернути особливу увагу на явища інтертекстуальності й прецедентності. Адже наше життя протікає у суто прецедентному світі, де мовленнєвий процес насичений цитатами. І, звісно ж, наша сьогоденна мова перебуває в діалогічних зв'язках з минулим і дійсністю, ще й безперервно «замислюється» над майбутнім. Наше мовлення є прецедентним. Так чи інакше всі ми спілкуємось фразами, раніше вживаними у текстах.

Наведені приклади із казок як раз і є тими цитатами, що запам'ятались нам з дитинства. Це пов'язано з тим, що мислення дитини та первісної людини майже тотожні. Сприйняття навколишнього світу у дитини базується на адаптивних номінаціях, якими постають їжа, тепло та безпека. Лексика казок точно відповідає особливостям предметно-образного мислення дитини, і тому вони, граючись, відтворюють образи з казок, використовують лексику, граматичні форми та, навіть, інтонацію улюблених персонажів. Логічно-послідовний виклад, чітка побудова, влучність у вживанні сталих

виразів викликають неусвідомлене задоволення, сприяють засвоєнню традицій народного мовлення, не обтяжуючи дитину якимись логічними міркуваннями, причинно-наслідковими зв'язками.

Ілюстративні матеріали паремійного фонду в номінації тепла, що пов'язані зі словом «під», реалізують сему «лінощі», що розширює діапазон асоціацій: *Одна жарина і в печі гасне, а дві і в полі горять. На печі промислів не водять. Не хвалиться піччю в нетопленій хаті. Худий на печі, ситий на току. Хочеш їсти калачі, так не сиди на печі! Якби мужик на печі не лежав, кораблі би за море споряджав* [6, с. 88]. В усіх цих прислів'ях, побудованих на антитезі, спостерігається те, що один із опозитів передає негацію, а інший, навпаки, — дає позитивні емоції, з якими пов'язані номінації їжі, тепла та безпеки. Номінація «під» тісно пов'язана з тим, що у печі готується, наприклад, каша.

Слово «каша» в рамках номінації їжі у казках та пареміях слов'янських народів вживається дуже часто, тому що каша була основною їжею у слов'ян, бо вони ще з прадавніх часів почали вирощувати зернові культури: *Пошел журавль на званний пир. А лиса наварила манной каши и размазала по тарелке. («Лиса и журавль»)* [4, с. 175]; *«Маша и медведь»: — Будешь, Маша, у меня жить, будешь мне, медведю, кашу варить!* [4, с. 161]. У казці «Три ведмеді» головна героїня також куштує кашу, яку вже зготували ведмеді. А у іншому фольклорному творі Маша вже пригощає мишку кашею, яка віддячує грою в піжмурки з ведмедем («Марійка та ведмідь»).

Термінознаки казка та паремійні тексти як прадавня форма творчої фантазії в духовній культурі архаїчних соціумів, є системою фундаментальної репрезентації світу (фольклорна, наївна та інші картини світу).

Це такий собі вид когніції з чітко окресленими параметрами: 1) наївна категоризація природи; 2) метафорична компарація символів або суб'єктів, об'єктів окультуреної (соціум) і неокультуреної сфер (природа); 3) ідентифікація макро- (всесвіт) як мікрокосму (людина), і навпаки.

Отже, поняття «безпека», «їжа», «тепло» є невід'ємними складниками наївної категоризації світу людини, що віддзеркалена у народних казках українців і росіян. А такі дефініції, як наївна категоризація, тотемістична імажинарність (інкорпорація, магічно-містичні партиципації) є логічним принципом архаїчного мислення. Для прадавнього суб'єкта причина одного явища детермінована явищем граничним. Дифузність пралогічного світогляду породжувала тотожність різнорідних предметів. У зазначеному контексті слово є семіотичним знаком, семіотичним механізмом і формулою певного фольклорного (казкового) образу. Сюжетотворчу і жанротворчу функції виконують тотемні уявлення давніх українців і росіян. Досить частим персонажем казкових і паремійних текстів є під, що виступає головним репрезентантом номінацій «безпека», «їжа», «тепло». Казковий текст специфічно структурує реальність. Основою слугують етнічні, соціальні, культурні явища, які в сукупності формують багатоплановий світ первинних кореляцій (знакових систем), що маніфестують різні соціальні константи та

інституції. Українські й російські казки, паремії є результатом довготривалої діяльності соціумів, це послідовні якісні трансформації дійсності, своєрідні етноментальні системи.

Тема наукового дослідження не вичерпується данною статтею. У перспективі планується розглянути вербалізацію номінацій їжі, тепла та безпеки у зв'язку з лінгвокультурологічним аспектом.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження. Мовознавство. 2001. № 5. С. 48. 2. **Леви-Брюль Л.** Первобытные мышления. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва. 1994. С. 62. 3. **Леви-Стросс К.** Первобытное мышление. Москва. 1994. С. 123 - 126. 4. **Лучшие** русские сказки. Донецк. 2014. 320 с.; 5. **Народные** русские сказки в трёх томах под ред. А. Н. Афанасьева т.1. Москва. 1957. 725 с. 6. **Северинюк В. М.** Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок з коментарями. Вид. 3-тє, доп. і переробл. Тернопіль. 2014. 176 с. 7. **Пропп В. Я.** Фольклор и действительность. Москва. 1976. С. 96. 8. **Українські** казки. Київ. 2003. 57 с. 9. **Русские** народные сказки. Москва. 1990. С. 560.

**Стаценко Олена Миколаївна** – викладач кафедри іноземних мов, Сумський національний аграрний університет, аспірант, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська 2, м. Харків, 61168, Україна.

E-mail: helen0876@meta.ua,  
Tel.: +380507133231,  
ORCID iD 0000-0002-8644-3130.

**Statsenko Olena Mykolayivna** – Teacher, Foreign Languages Department, Sumy National Agrarian University, Postgraduate Student, Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.